

A N T W O O R D

VAN DEN HEER

Dr. J. G. OTTEMA,

AAN DEN HEER

Mr. J. C. W. LE JEUNE.

Wel Edel Gestrenge Heer!

Het is mij een wezenlijk genoegen, op uwe beleefde bedenkingen, tegen mijne verhandeling *over den loop der Rivieren*, enz., te mogen antwoorden. Dit wil ik doen, door eerst eenige algemeene denkbeelden mede te deelen, en dan op bijzondere door U aangevoerde punten terug te komen.

Mijne verhandeling heeft haren oorsprong te danken aan de volgende omstandigheden. Op mijne school, in de vijfde klasse wordt gewoonlijk gelezen het eerste deeltje van JACOBS, *Latijnsch leesboek*, waarin eene korte schets der oude geographie voorkomt, hoofdzakelijk getrokken uit POMP. MELA, en daarin onder anderen ook de bewuste plaats over den loop van den noordelijken *Rijn-arm*. Dit ééne punt juist in die geographie konde ik voor mijne leerlingen door geene mij bekende kaart ophelderen; hetwelk mij dubbeld leed deed, én om het uitvoerige van de beschrijving, die meer dan eenige andere eene aanschouwelijke voorstelling vorderde, én om het plaatselijke van de zaak

zelve, waardoor zij voor ons van het hoogste gewigt was. Naar opheldering zoekende, begon ik die verschillende *loci classici*, betreffende ons Vaderland, aandachtig te vergelijken, en kwam tot de slotsommen, die ik in mijne verhandeling heb doen kennen.

Bij dat onderzoek heb ik mij volstrekt om de *Zuiderzee* niet bekommerd; doch nadat ik, op mijne manier, ons voormalig Vaderland had zamengesteld, deed ik mij de vraag, hoe daaruit wel het tegenwoordige Vaderland mogt geboren zijn, en vooral, wanneer en hoe zooveel lands in bare zee kon zijn herschepen. Het vinden en op de kaart plaatsen van eenige weinige geschiedkundige berigten, gaf mij een zoo volledig overzicht over de wording van de *Zuiderzee*, dat ik van achteren de bevestiging van de juistheid mijner eerste voorstelling meende te vinden. Zoo ontstond de redevoering over de *Zuiderzee* na en uit de eerstgenoemde verhandeling. Zij maakt daarmede zoodanig een geheel uit, dat in haar, als ware het de keerzijde eener medaille, hetzelfde betoog op eene andere wijze is uitgedrukt. En gelijk ik in de beschouwing en beoordeeling van de eene liefst de andere niet uit het oog wil verloren hebben, maar vooral op de wederzijdsche ondersteuning van beide betoogen, bij de weinige en schrale berigten, waarop elk derzelve gebouwd is, wensch te rekenen, even zoo verlang ik ook in ieder derzelve elk afzonderlijk berigt en bewijs niet als alleen staande, maar vooral in verband met de overigen en betrekking tot het geheel, beschouwd en beoordeeld te hebben.

Dit is dan ook het geval met het *Flevum ostium*, waarop door U vooral de aandacht gevestigd is, en te regt, als op het kardinale punt, waarom zich de geheele verhandeling draait.

Gij hebt gelezen hoe mij de afstanden, volgens de opgaven van PTOLEMAEUS, bragten bij de Hontsbossche zeevering

om daar eenen verloren *Rijn*-mond te zoeken; en hoe de ligging van het *Enkhuizer zand*, met de rigting van den daaruit voortloopenden *Houtrib*, mij den omvang van het *Flevo lacus* deed kennen. De uitstrooming van dit parallelogramvormig meer bij *Alkmaar* deed mij de instrooming aan het diagonaal tegenoverliggende punt (ten noorden van *Nijkerk*) zoeken; terwijl de gedaante en ligging van dit meer mij tot de overtuiging bragt, dat de *IJssel*, hierin niet uitstroomende, nooit het *Flevum ostium* van *PLINIUS* zijn konde. Dus was ik genoodzaakt mij eene riviersprank te denken in die rigting, waar langs op de kaart van *WARIN*, alleen op geologische vermoedens, een verloren *Rijn*-arm wordt aangewezen. Mijne historische en etymologische argumenten behoef ik hier niet te herhalen. Het is uw verlangen, bedenkingen van geologischen aard opgelost te zien. Dit wil ik thans beproeven.

De heer *M. BEIJERINCK*, Ingenieur van den Waterstaat, leeraar bij de koninklijke Academie te *Delft*, heeft mij gezegd, door die Geldersche vallei kan geen rivier-bed gelooopen hebben, want dan moest er eene streek klei in die rigting gevonden worden, terwijl daar alleen zandige heigonden, of veenen, aanwezig zijn. Door U wordt het ook aangevoerd, daar zijn veenen, en waar veenen zijn, waren vroeger wouden, en als er wouden waren, waar was dan de rivier? Noch het eene, noch het andere, doet mij van denkbeeld veranderen, schoon ik de daadzaken niet geheel loochenen wil. Zoo is het waar, dat men die vlakte met veen, of met zandgrond, bedekt vindt; doch volgens uwe opgave zit er, van de *Grebbe* naar *Veenendaal* toe, onder het veen *steenaarde*, dat is, *doorgaande zuivere klei*; en ik vermoed, dat die noordwaarts op, onder den zandrug, ook wel zitten zal. Voor zoo verre men dus het aanwezen van klei, als eene *conditio sine qua non* voor het bestaan van eene rivier-bedding houdt, is de twijfel

ten minste gedeeltelijk opgeheven. Maar die klei zoude hier een punt van grooter gewigt zijn, als er kwestie was van eene rivier, die door hare eigene aanslibbingen was toegegroeid. Doch mijns inziens bestaat hier dit geval niet. De overstromingen van het meer *Flevo* en de omwentelingen, waardoor het zich heeft uitgebreid, vooral in het midden der 12de eeuw, hebben meer dan waarschijnlijk over de vallei eene laag vreemde stoffen geworpen, en de zandvlakte gevormd, die, zuidwaarts oploopende, zich tot een' rug verheft, waarvan de *noordelijke en zuidelijke afhelling* door U is opgemerkt. Dergelijke ophooging van het terrein heb ik, bl. 116, bij gissing voorgesteld, als de reden van eene afdamming bij de *Grebbe*. Deze gissing bekomt bij mij meer waarschijnlijkheid door hetgeen ik bij U uit VAN WIJNS *Huiszittend leven* vind aangevoerd, betrekkelijk de *doorsnijding van het riviertje de Noda*, omstreeks het jaar 1165; want 1°. met die doorsnijding van eene rivier kan toch niet wel anders, dan eene afdamming bedoeld zijn, en 2°. het tijdstip, daarbij opgegeven, valt in het begin van de 2de helft der 12de eeuw. Door die afdamming was het laatste overblijfsel van den door mij vermeenden *Rijn-arm* weggenomen, en een feit tot stand gebragt, waarvan de bewaarde, hoewel verkeerd begrepene, geheugenis nog voor mijn betoog pleit. G. BRUINING, *Commentarius perpetuus in JULII CAESARIS caet., tradita de rebus Belgicis etc., Lugd. Bat. 1818*, vermeld in het *Prooemium*, bl. 9, noot q, met aanhaling van Baron VAN SPAEN LA LEGQ, *Oordeelkundige inleiding tot de Geldersche geschiedenis*, deel III, blz. 3, dat de *Rijn* nabij *Rhenen* zijnen loop veranderd heeft, loopende voorheen ten oosten en noorden van die stad, en thans ten zuiden. Deze verandering van loop is, bij de veronderstelling van een' *Rijn-arm* tusschen *Wageningen* en *Rhenen*, noordwaarts, zeer eenvoudig; wel stroomde vroeger ook een *Rijn-arm* ten

zuiden van *Rhenen* westwaarts, maar daar een andere tak ten oosten van de stad noordwaarts liep, kon *Rhenen* gezegd worden op den linker *Rijn*-oever te leggen. Doch toen die eene *Rijn*-arm weggenomen was, bleef *Rhenen* op den regter oever van den anderen arm, van toen af de eenige *Rijn*, liggen. Het was dus letterlijk waar, dat de *Rijn* vroeger ten oosten en noorden, en in later tijd ten zuiden, van *Rhenen* stroomde, zonder dat het daarom noodzakelijk was, zoo als het oppervlakkig scheen, dat of *Rhenen* van plaats veranderde, of de *Rijn* eene nieuwe bedding kreeg.

Wat verder Uwe vraag betreft, ontleend uit het bestaan van wouden: de zaak wil ik niet tegenspreken. Het geheele eiland der Batavieren was rijk aan boomen, die alle, van *Leyden tot Nyemaghen toe* omstreeks 860, neergeslagen zijn, volgens W. VAN GOUTHOEVEN, door mij aangehaald, bl. 177. Ook de eilanden der Caninefaten en Marsaciërs zullen daarvan niet misdeeld zijn geweest. En dat de veenen bij *Veenendaal* overblijfselen van eene woudstreek zijn, wil ik gaarne aannemen. Ook in *Friesland* vindt men de veenen in de woudstreeken, te weten in *Zevenwolden* en in *de Wouden van Oostergoo*. Doch ik begrijp niet, waarom door die wouden geene rivier mag stroomen. De geheele duinkant, langs Hollands westzijde, was één woud, en daardoor heen vloeide wel bij *Leiden* de *Rijn* onverhinderd naar zee, waarom ik moet bekennen, ten aanzien van Uwe woorden: » dat wouden het aanwezen van een » rivierbed tegenspreken, » de gevolgtrekking niet te vatten.

Dit is, W. E. G. Heer! hetgeen ik tot nadere aanbeveling van den door mij voorgestelden loop des noorder *Rijn*-arms in het algemeen heb in het midden te brengen. Thans wensch ik op eenige bijzondere door U aangevoerde punten terug te komen.

Dat de *Rijn* langs *Wijk bij Duurstede* enz. voormaals

eene veel breedere bedding had, ben ik volkomen met U eens, zie bl. 118, maar ik kan niet de *onwaarschijnlijkheid* beamen, dat die arm zoude bestaan hebben, indien de rivier zich reeds 2 of 3 uren hooger een' weg noordwaarts gebaand had. Ik neem toch voor die noordelijke tak slechts een smalle (*angustus et rivi similis*) stroom aan, waardoor slechts weinig waters afgevoerd, en aan den westwaarts stroomenden arm zijne volle kracht gelaten werd.

De gissing, om, in de bewuste woorden van TACITUS, (bl. 164) voor *invasitam* niet *invasitatum*, maar *in vado sitam*, te lezen, komt mij onaannemelijk voor. Eerstens geeft dit geene tegenstelling met *vacua cultoribus*, en ten anderen kan het wel zeer moeilijk beteekenen nabij, op de hoogte van het wad, waarvoor TACITUS *prope vadum* zoude geschreven hebben, en waarmede hij de ligging van het eiland zeer gebrekkig zoude hebben aangeduid, ten zij dat *vadum* een eigennaam, en de bekende benaming van eene bepaalde plaats ware, en zoo niet de *insulae Caninefatum et Marsaciorum*, even eens nabij dat door U vermeende wad gelegen, dan met dezelfde woorden konde bedoeld worden. Op dat punt toch komen de drie eilanden te zamen.

Doch als eigen naam is *vadum* niet bekend, wel *vada*, waarmede men geloof, dat TACITUS *Wageningen* bedoeld heeft. Zou men dan ook kunnen denken, dat TACITUS ter bedoelde plaatse geschreven heeft, *simulque insulam ad vada sitam occupavere*: een eiland bij WAGENINGEN? Mij dunkt, ieder moet de ongepastheid van zulk eene wijze van opgave gevoelen. *Vada*, *Grinnes*, *Arenacum* en *Neomagus*, liggen rondom het eiland der Batavieren; waarom zoude nu TACITUS de ligging van dat eiland gesteld hebben *ad vada*, hij had even goed *ad Grinnes*, *ad Neomagus*, kunnen nemen. Met *in vado sitam*, is het

het zelfde geval; ieder ander punt, of voorwerp, in de nabijheid van het eiland, kon even goed tot plaatsbepaling dienen. En, wat het meeste afdoet, is, dat hier geene plaatsbepaling te pas komt, want in de volgende woorden heeft TACITUS de ligging van het eiland duidelijk omschreven, *quam mare Oceanus a fronte, Rhenus amnis tergum ac latera circumluit*. Het blijkt mij dus nog niet, dat *in vado sitam* beter of gepaster is, dan *invasitatam*.

Naar Uwe gedachte was het eiland der Batavieren *veel kleiner, dan men thans gewoonlijk onderstelt*. Het eiland der Batavieren was begrepen tusschen de *Waal* en den *Rijn*. Bekend is het, dat voorheen het strand langs de Hollandsche kust (voor *Katwijk* onder anderen) zich minstens een uur verder in zee uitstreckte, blijkens de ligging van de bouwvallen der *Arx Britannica*. Van die zijde althans is dus het eiland niet grooter, maar kleiner, geworden. En wat de veranderingen betreft, die er ten aanzien van de benedenrivieren hebben plaats gevonden, deze hebben voornamelijk daarhenen geleid, om de bedding en den stroom van de beneden-*Maas* noordwaarts te verleggen, waardoor het eiland *Voorne* met het land van *Strijen* en *IJsselmonde* achtereenvolgens van *Holland* is afgescheurd, verg. bl. 151 en 155—156. Ook van deze zijde, zoude ik dus meenen, is het eiland der Batavieren merkelyk kleiner geworden, en grooter geweest, dan de tegenwoordige loop der rivieren schijnt aan te wijzen.

Uwe aandacht valt verder op de door mij, blz. 159, gezegde woorden, *eer zij wisten, dat de rivier hooger op den naam van Rijn, Rhenus, droeg*. Ik erken, dat de naam *Rijn* oorspronkelyk Germaansch moet geweest zijn, en dat die aan de Batten wel bekend kon wezen. Op hunne reis herwaarts, schijnen zij mij echter die rivier niet afgezakt te zijn. De Catten woonden ongeveer in *Hessen-Cassel*. De Batten, van daar vertrekkende, hebben dus

waarschijnlijk den weg genomen door het land der Cherusken, waarmede wij hen later bevriend vinden, zoo door het *Teutoburger-woud* en langs de *Lippe*, zoodat zij op de hoogte van *Xanten* over den *Rijn* getrokken zijn. Dus kwamen zij juist op dat punt aan, van waaraf wij zien, dat zij eerst het land tusschen *Rijn*, *Waal* en *Maas*, en vervolgens, over de *Waal* trekkende, het eiland tusschen de *Rijn*-armen in bezit hebben genomen.

Ik heb gesteld, dat zij aan de drie *Rijn*-armen namen hebben gegeven, *Helwe*, *Betwe* en *Felwe*; dat *we* vinden wij terug in *Gouwe*, *Merwe*, alsmede in *Elve*, van welke rivier de Batten kwamen, en in de eerste lettergreep *Weser*, met welken vorm, door omzetting, *Wehel* (*Vahalis*) overeenkomt. Dit *we* is eene *terminatie*, in zoo verre het woord met die lettergreep eindigt; doch ik wil er daarom geenszins eene beteekenis aan ontzeggen. Alleen heb ik die niet opgegeven, omdat ze mij niet volkomen duidelijk was. Welligt hangt dit *we* met *water* te zamen. En zoo het mij geoorloofd is *we* van *au* te onderscheiden, kan, dunkt mij, *Felwe* het water, de rivier, en *Felau* het daar langs gelegene land beteekend hebben, desgelijks *Betwe* en *Betau*.

Bij gelegenheid van de *Waal* moet ik nog zeggen, dat de lezing, welke ik in de noot op blz. 162 vermeld heb, *ubi jam Wal dicitur*, waaraan door U de voorkeur wordt gegeven, mij onaannemelijk voorkomt, uit hoofde van de plaats, waar de woorden staan, want door *qua interfluit Barbaros* kan de *Waal* niet bedoeld worden. De *Waal* is aan de zijde, *qua Romanum imperium est*. Men kan dus niet lezen: *Rhenus fluvius Galliae bicornis, quia per duos fluit alveos, per unum qua Romanum imperium est, per alterum qua interfluit Barbaros, ubi jam WAL dicitur, et facit insulam Batavorum*. Bovendien is er geene betrekking tusschen de namen *Wal* en *Batavorum*, en toch zijn de beide leden zoo zamengevoegd, dat

men eenig verband door den schrijver daarbij bedoeld moet achten. Dit verband is duidelijk, wanneer men leest *ubi jam Batua vocatur, et facit insulam Batavorum*. Dit brengt mij op de *Betue* terug, die, boven de beide andere armen, den naam van de hoofdrivier, *Rijn*, behouden heeft. Daaromtrent wordt door U gevraagd: waarom, indien de regter *Rijn*-arm door de *Geldersche vallei* wegstroomde, behield hij daar den naam niet, terwijl die bijbleef aan de, in die veronderstelling, geringe sprank van de *Greb tot Wijk bij Duurstede*? Mijn antwoord is gereed, omdat ik den stroom, die door de *Geldersche vallei* afvloeide, voor eene geringe sprank (*angustus et rivi similis*), weinig meer dan eene beek, houde, en daarentegen den stroom van de *Greb* langs *Wijk bij Duurstede* naar *Utrecht* enz. voor den hoofdstroom, waarvan *MELA* zegt: *ad sinistram amnis etiam tumet donec effluit*, en *TACITUS*, *servat nomen et violentiam cursus, donec oceano misceatur*. Mijne voorstelling is volkomen de Uwe, zoo als door U van dit in vroeger tijden gewis ruimer rivierbed, op zeer vele punten, de sporen gevonden zijn.

Desgelijks ben ik het met U volkomen eens, dat de scheepvaart der Romeinen, langs onze noordelijke kusten, zich niet voorbij het Jutsche rif heeft uitgestrekt. Zie bl. 141. Van den ingang der *Baltische zee* weten zij slechts van hooren zeggen, *superesse adhuc Herculis Columnas fama vulgavit*.

Wat eindelijk de *Voliscena* betreft, de overeenkomst van dien naam met *Velzen* komt mij niet onduidelijk voor. Ik vind slechts zwarigheid, om de woorden *Kinheim super fluvium* tusschen twee haakjes te plaatsen, omdat ik dan niet zie, wat zij beteekenen. Of de schrijver moet gezet hebben *super fluvium Kinhem*, en, gelijk meer anderen tot op de teregtwijzing van VAN LENNEP, *Kinhem* gehouden voor den naam der rivier.

Hiermede, W. E. G. Heer! al de punten van Uwen zeer belangrijken brief beantwoord hebbende, kan ik eindigen. Alleen wil ik bij deze gelegenheid eenen misslag herstellen, door mij op blz. 127 begaan. Daar heb ik *Stevere*, onder de grensplaatsen van het graafschap *Hameland*, tusschen twee haakjes, door *Stegeren* verklaard, omdat mij toen geen naam bekend was, die er beter mede overeen kwam. De heer I. A. NYHOFF heeft mij opmerkzaam gemaakt op een *Staveren*, niet verre van *Harderwijk*, hetwelk vroeger een stadje moet geweest zijn, waarvan de naam nog op eene hofstede bewaard is. Dit punt is met den naam *Staverden* aangeteekend op de groote kaart van DE BOUGE, ter plaatse, waar de weg van *Harderwijk* over *Leuvenum* zich links naar *Elspeet* en regs naar *Garderen* verdeelt. Het daar genoemde *Stevere* kan dus dit *Staveren*, of *Staverden*, geweest zijn. Andere plaatsen, daarbij voorkomende, als *Hune*, *Agastaldaburg* en *Waggestapolon*, zijn mij nog geheel raadselachtig.

Met de meeste achting en vriendelijke groete, heb ik de eer te zijn,

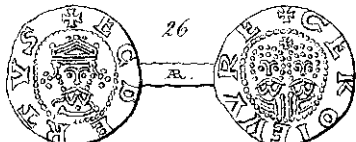
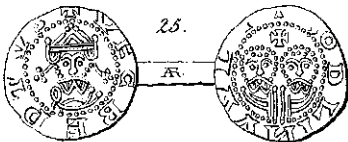
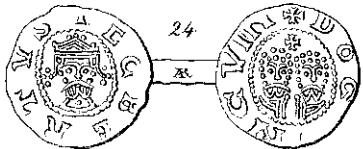
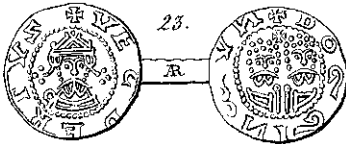
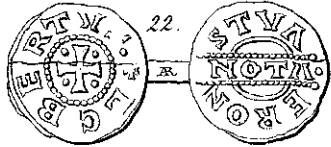
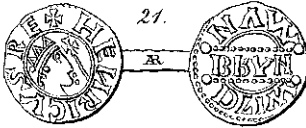
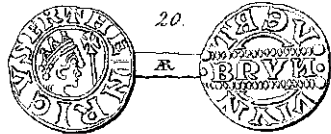
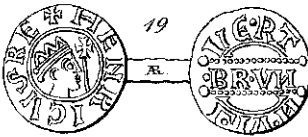
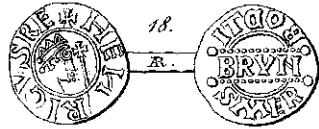
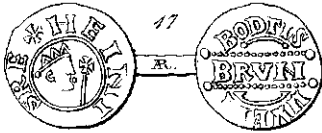
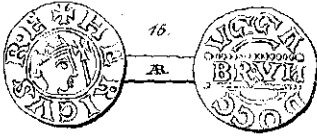
Wel Edel Gestrenge Heer!

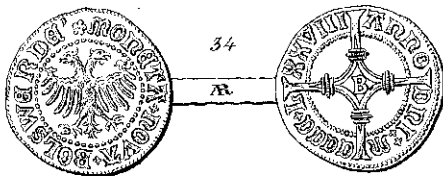
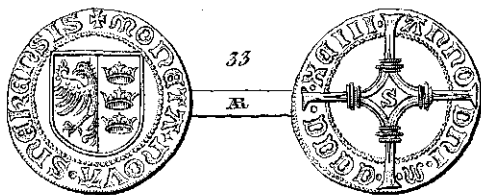
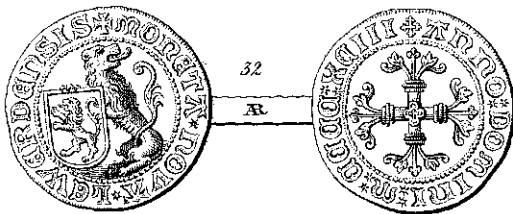
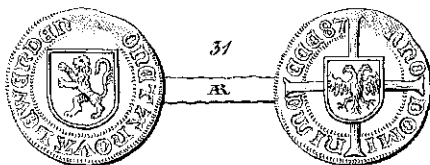
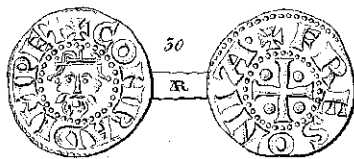
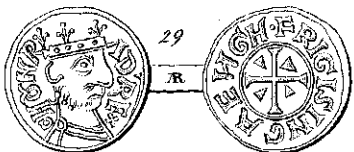
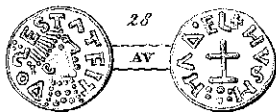
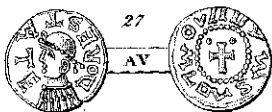
U Ed. dv. dienaar,

J. G. OTTEMA.

Leeuwarden,
8 September 1846.

XOES

Vorst, te huis behooren; desniettemin vinden zij bij de, zonder eenigen twijfel, voor *Friesche* en als van *BRUNO den derden* afkomstig te erkennen munten eene geschikte plaats, vermits men door deze bijeenvoeging, met één oogopslag, de geheele overeenkomst in type van de, het zij *in* of *buiten Friesland*, door *BRUNO den derden* geslagene munten kan opmerken; eene overeenkomst, die onze stelling, dat juist *BRUNO de derde*, die met beide landen in aanraking kwam, ook beide, tusschen 1039 en 1047, liet slaan, kan ruggesteunen.

Drie der afgebeelde munten zijn door het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, bij de openbare verkooping van een gedeelte der, bij uitstek, groote verzameling van den Heer *WELZL DE WELLENHEIM*, te *Weenen*, in het jaar 1845, gekocht ²⁴.

De *vier* overigen bevinden zich in het Koninklijke Deensche Muntkabinet te *Kopenhagen* ²⁵. Van deze zijn, blijkens eene mededeeling van den Heer *THOMSEN* (die in zijn eigen, bij uitstek rijk, kabinet 17 varianten van *BRUNO* munten bezit), drie (zie plaat V, N°. 17, 18 en 21) bij *Vallöo*, en eene (plaat V, N°. 19) bij *Törring*, in *Jutland*, gevonden. De handel heeft ze voorzeker derwaarts gebragt.

In den catalogus *WELZL DE WELLENHEIM*, II. I. p. 328, worden deze *BRUNO* munten *halve* (?) denarii (penningen) genoemd, omdat zij *kleiner* en *ligter*, dan andere munten van die soort en uit dien tijd, zijn. Al de *zeven* munten,

²⁴ Het zijn de N°. 6405, 6406, 6407, van het *eerste* stuk van het *tweede* deel van den catalogus. Wij zullen later zien, dat N°. 6405 zeer verschilt van de beschrijving, aldaar p. 329 voorkomende. In wiens bezit N°. 6404 (in Bijdrage III, N°. 3, beschreven) is gekomen, is ons onbekend.

²⁵ De afteekeningen zijn door den Heer *L. LASSÖE*, op verzoek van den Heer Justitieraad *C. THOMSEN*, aldaar, vervaardigd.